

Історичні науки

УДК 94:[323.3:66-051](477)"16/17"

Муляр Анатолій Миколайович

кандидат історичних наук,

доцент кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін

Хмельницький університет економіки і підприємництва

Mulyar Anatoly

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor of the Department of Social and Humanities

Khmelnytskyi University of Economics and Entrepreneurship

ORCID: 0000-0002-7629-301X

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК, ДЕМОГРАФІЯ ТА
СТАНОВА СТРАТИФІКАЦІЯ МОГИЛІВСЬКОГО ПОВІТУ У
ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД (1862-1872 рр.)
SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT, DEMOGRAPHY, AND SOCIAL
STRATIFICATION OF THE MOHYLIV DISTRICT DURING THE
POST-REFORM PERIOD (1862-1872)**

Анотація. У даній статті робиться спроба дослідити особливості соціально-економічний розвиток та демографічний стан Могилівського повіту Подільської губернії в період після реформ (1862-1872 рр.). Цьому проміжку часу в українській та світовій історіографії приділили свою увагу чимало істориків, політиків, економістів тощо. Більшість праць стосуються Селянської реформи 1861 р. та її впливу на різні сторони життя. Однак, із здобуттям Україною незалежності, виникла потреба по новому подивитись на певні події, переосмислити їх значення та наслідки. Чимало досліджень, особливо радянської доби, носили односторонній, тенденційний характер. Як наслідок, багато положень потребують

уточнення та переосмислення. Дослідження Могилівського повіту, разом із іншими повітами Подільської губернії, дає нам можливість створити цілісну картину розвитку регіону у пореформену добу. За допомогою статистичних даних, ми плануємо виявити появу та розвиток капіталістичних відносин, та з'ясувати їх вплив на суспільно-господарське життя населення.

Ключові слова: демографія, станова стратифікація, поміщицьке землеволодіння орендні відносини, демографічний стан, ремісниче виробництво, орендні відносини.

Summary. This article attempts to explore the peculiarities of socio-economic development and demographic situation in the post-reform period (1862-1872) in the Mohyliv district of Podillia province. Many historians, politicians, economists, and others have paid attention to this period of time in Ukrainian and world historiography. Most of the works deal with the Peasant Reform of 1861 and its impact on various aspects of life. However, after Ukraine gained independence, there was a need to take a fresh look at certain events, to rethink their significance and consequences. Many studies, especially of the Soviet era, were one-sided and biased. As a result, many provisions need to be clarified and rethought. The study of the Mohyliv district, along with other districts of the Podil province, gives us the opportunity to create a holistic picture of the region's development in the post-reform era. With the help of statistical data, we plan to identify the emergence and development of capitalist relations and to find out their impact on the social and economic life of the population.

Key words: demography, state stratification, landlord land ownership, lease relations, demographic status, craft production, lease relations.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню соціально – економічного розвитку Правобережної України у II половини XIX ст.

приділено чимало наукових праць, чого не скажеш про Могилівський повіт. Наукових досліджень регіону періоду середини та кінця XIX ст. майже не має. Однак існують наукові праці по Правобережній Україні, Подільській губернії, певним галузям виробництва тощо. Найбільш вагомий внесок на наш погляд внесли: Андржейовський А., Вовчук Т., Гульдман В., Геринович В., Гуржій О., Зайцев В., Карапут А., Красовський Я., Косаківський В., Кузьмінець Н., Куниця М., Лазаренко Є., Мороз І., Орлик Ф., Радзієвський О., Черниш А. В. та інші.

Методологія дослідження базується на використанні історичних, статистичних, порівняльних, хронологічних та логічних методів.

Формулювання цілей статті полягає в дослідженні соціально-економічного розвитку Могилівського повіту та його демографічного стану, з метою створення об'єктивної цілісної картини впливу Селянської реформи, та з'ясування дійсного виникнення капіталістичних відносин у даному регіоні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Могилівський повіт знаходився у південно – західній частині Подільської губернії. Він межував із Ушицьким, Летичівським, Літинським, Вінницьким, Брацлавським і Ямпільським повітами Подільської губернії та Бессарабською губернією на півдні. Його загальна площа, станом на 1866 р., складала 51,03 кв. миль (без внутрішніх вод) або 2.469,1 кв. верст або 250.278 дес. (2.734.38 км.²) [8, с. 22]. Це становило 6,62 % від загальної площі Подільської губернії. Повіт був поділений на 14 волостей: Бронницьку, Вендичанську, Копайгородську, Котюжанську, Кукавську, Лучинецьку, Мар'янівську, Озаринецьку, Сербянську, Снітківську, Терешківську, Хоньковецьку, Шаргородську, Яришівську [7, с. 162]. Повітовим центром було місто Могилів-Подільський, яке знаходилось за 1.478 верст (2.809,83 км.) від Москви, 1.657верст (1.885.66 км.) від Санкт Петербургу, та 127 верст (144.52 км.) від губернського міста Кам'янця-Подільського [6, с. 396].

У найпівнічнішій частині повіту, на південь від заштатного міста Бар, пролягав вододіл, що займав площу від заходу до сходу, та відокремлював притоки Дністра від системи р. Буг. На південному схилі цього вододілу і лежала вся площа повіту. Він мав нахил від півночі на південь, тобто від північного кордону до лівого берега р. Дністер [3, с. 281]. Найвища точка Могилівщини знаходилась на півночі біля с. Конищів (поряд із Новоушицьким повітом), і сягала 1,078 футів (100,14 м). Інші висоти знаходились дещо південніше: в західній частині при с. Білянах, і сягала 1.011 футів (93,92 м.), та с. Рудківцях - 900 футів (83,61 м.). Найнижча висота знаходилась на півдні, біля с. Конева, і сягала 877 футів (81,47 м.) [3, с. 281].

За характером рельєфу, досліджувана територія являла собою рівнину, порізану долинами річок. Берегові височини створювали враження гористості та пересічень. Особливо скелястим був берег Дністра вище Могилева, де висота сягала 600 і більше футів.

Ґрунти краю в східній частині були глинисті, на північному заході піщано-глинисті, на півдні чорнозем із глиною. Взагалі земля була тут родючою. Суглинистий і супіщаний чорноземний ґрунт займав також смугу вздовж Дністра. Найбільш родючий чорнозем у вигляді широкої смуги займав середину повіту [4, с. 235].

Крім чорноземів, місцевість була багата на вапняки, які були поширені повсюдно і використовувались на вапно. Біля Могилева знаходилась трубкова глина, а також було знайдено літографічний камінь. Виявленні гірські породи, що зустрічалися повсимісно, належали до палеозойських форматів [3, с. 281]. У с. Бронниці, за 8 верст на південь від повітового центру, і у с. Лядави, за 18 верст на північ, лежали крейдяні пласти на пісковнику [3, с. 282].

Усі землі Могилівщини, за винятком північної його частини, де протікала річка Рів системи річки Буг, зрошувалися притоками річки Дністер. У XIX ст. через ці землі несли свої води річки: Борщівка,, Брониця,

Дерло, Жван, Караєць, Лядова, Мурашка, Немия, Серебряйка, Юрківка та ін. [3, с. 282]. Під водоймами знаходилось 2.500 дес., що становило 0,98% від усієї території адміністративної одиниці. Така кількість річок позитивно впливала на розвиток різного роду господарств, і на сільськогосподарське виробництво зокрема. Водойми сприяли зволоженню сільськогосподарських угідь, були джерелом води для худоби та птиці, засобом перевезення вантажів і людей тощо. Дністер на всій своїй течії був судноплавним, та мав у повіті 9 пристаней. Лише з пристані с. Серебря в 1860 – 1862 рр. вантажилось для перевезення 8.530 пудів пшениці на 3.800 руб. та кукурудзи 1.850 пудів на 400 руб. Інші річки були не судноплавні [3, с. 282]. Озер у краї не було, але траплялись великі загати по течії рік. Прикладом могли слугувати річка Рів, біля м. Бар, річка Лядова біля с. Верхівки та Примощинець, у вершині рік Лозова та Мурашки. Болота займали 900 дес., але зустрічалися вони рідко [3, с. 282].

Під лісами знаходилось біля 50 тис. дес. площі, що займало 20% простору. Біля 900 дес. займали казенні ліси, а це 16% усіх казенних земель (5.698 дес.). Приватних, заводських та удільних лісових дач не було. В лісах навіть відчувалася нестача [3, с. 282]. Розведенням лісу займались лише у Шаргородській маєтності князя Сангушко, де зростаючий ліс поділявся на секції 40 і 80 річної черги. Із щорічним вирубуванням певних порід дерев, на їх місце висаджувалися нові молоді саджанці. Лісництв не існувало [7, с. 174]. Домінуючими породами дерев були дуб та граб. Також у лісах були поширені: ясен, береза, клен, липа, осика тощо.

Провідною галуззю Могилівського повіту у пореформений період залишалось сільське господарство. Цьому сприяли родючі ґрунти та сприятливий клімат. Клімат тут був помірно-континентальний. Були помітні сезонні коливання з відносно холодною зимою і теплим літом. Середня температура січня коливалася від -6°C до -4°C, тоді як середня температура літа становила близько +19°C. Вологість була рівномірно розподілена

протягом року. Середня кількість опадів у січні - лютому 1871 - 1872 рр. становила близько 2-3 см. У березні - травні - випадало до 3-4 см. У червні – липні близько 7-8 см. У серпні – було більш сухіше, а рівень опадів рівнялась 5-6 см. У вересні та жовтні показники були приблизно подібними до серпневих. У листопаді дощів було мало, тому показник коливався біля 3-4 см. У грудні кількість опадів збільшувалася до 4-5 см [13, с. 1-14].

Зими у краї були холодними з достатніми снігопадами. Сніг зазвичай лежав на землі протягом тривалого періоду. Весна наступала наприкінці березня або на початку квітня. Весняно – польові роботи починалися в квітні – травні, в залежності від прогріву землі, кількості вологи та сорту культури, що мала висіватись.

Основними культурами, що вирощувалися в краї, були пшениця, жито, ячмінь, овес, кукурудза тощо. Домінуючою системою господарювання була трьох пільна система. У Шаргородському та Лучинецькому маєтках існувала багатопільна система, де поля розділялись на сім частин. Сівозміни були плодозмінними. Добрив майже не використовували [7, с. 173].

Більшість економії обробляли землю шляхом найму робочої сили за певну платню. В деяких маєтностях землі оброблялись і за копу (60 снопів). Великих купецьких господарств не було, але орендованих маєтностей було чимало. Орендарями найчастіше виступали купці – євреї [7, с. 173]. Для обробітку землі використовували волів, та рідше коней.

Із озимих культур, у значній кількості висівали пшеницю. Сорти гірка та арнаутка, які широко використовувались на більшості ланів Подільської губернії, у Могилівському повіті взагалі не сіяли. Решта полів досівалась житом сорту ваза. Із ярових сіяли: ячмінь, овес, гречку, кукурудзу. Дуже мало висівалось конопель. Середня врожайність озимого хліба складала 5,5 сам, а ярого – 3 сам. Щоб побачити динаміку висіву зернових культур, ми використаємо показники за 3 роки (1870 – 1872 рр.). Так, в 1870 р. було висіяно 36 тис. четвертин (далі четв.) озимої пшениці. У 1871 р. її висіяли

де що менше – 32 тис. четв. А в 1872 р. висів цієї культури становив 40 тис. четв. Озимого жита в 1870 р. посіяли 26 тис. четв. У 1871 р. цієї культури також висіяли менше – 27 тис. четв. В 1872 р. жита посіяли 29 тис. четв. На весні висівались, як вже зазначалось вище, ярові культури. Так, в 1870 р. ярової пшениці було висіяно лише 2 тис. четв. Вцілому, майже у всіх повітах Подільської губернії, крім Балтського, було прийнято мало висівати ярової пшениці. У 1871 р. цієї культури висіяли 3 тис. четв. Таку ж кількість ярого хліба висіяли і в 1872 р. Овес очевидно користувався більшою повагою, оскільки його сіяли більше ніж ярової пшениці. Так, в 1870 р. цієї культури посіяли 22 тис. четв. У 1871 р. також 22 тис. четв. А в 1872 р. цей показник вже становив 23 тис. четв. Всього у 1870 р. було висіяно: 16 тис. четв. ячменю, 7 тис. четв. гречки, 7 тис. четв. інших ярових хлібів. У 1871 р. посіяли: 10 тис. четв. ячменю, 8 тис. четв. гречки, 6 тис. четв. інших ярових культур. У 1872 р. показники були подібними. Ячменю посіяли 11 тис. четв., гречки – 8 тис. четв., інших ярових культур – 6 тис. четв. [8, с. 18-19].

Застосовуючи дерев'яні та залізні знаряддя праці та примітивні агротехнології, місцеве населення примудрялось отримувати не погані врожаї хліба. Як у великих, так і в малих господарствах, спостерігався надлишок хліба. Для кращого розуміння величини врожаю, ми візьмем різницю між посіяним і зібраним у повіті у тих же 1870 – 1872 рр. Так в 1870 р. було зібрано 146 тис. четв. озимої пшениці. Якщо враховувати, що посіяно було 36 тис. четв., то чистий урожай становив 110 тис. четв. У 1871 р. скопили 147 тис. четв. (+ 115 тис. четв.). В 1872 р. було знято 109 тис. четв. (+ 69 тис. четв.) озимого хліба. Аналогічним шляхом визначаємо величину врожайності інших зернових культур. Так в у 1870 р. було зібрано 112 тис. четв. жита (+86 тис. четв.). В 1871 р. врожайність становила 75 тис. четв. (+48 тис. четв.), а в 1872 р. цей показник становив 47 тис. четв. (+19 тис. четв.). Ярової пшениці у 1870 р. зібрали 10 тис. четв. (+8 тис. четв.). У 1871 р. цей показник становив 5 тис. четв. (+2 тис. четв.). І 10 тис. четв. ярової

пшениці зібрали у 1872 р. (+7 тис. четв.). Досить непоганими були врожаї овесу. Так в 1870 р. його зібрали 82 тис. четв. (+60 тис. четв.); у 1871 р. – 72 тис. четв. (+50 тис. четв.); і 103 тис. четв. (+80 тис. четв.) у 1872 р. Подібну картину спостерігаємо із ячменем, де 1870 р. його зібрали 61 тис. четв. (+45 тис. четв.). У 1871 р. показник зібраного ячменю був дещо меншим, і становив 32 тис. четв. (+22 тис. четв.). В 1872 р. урожайність була дещо вищою -40 тис. четв. (+29 тис. четв.) [9, с. 52-53]. Як бачим, надлишок хліба був не маленьким. Інша річ, що врожайність зернових кожного року була різною. Однак неврожай одних культур замінювався зерном інших. Відчутних неврожаїв не було. Надлишки хліба скуповувались перекупниками. Лише великі землевласники відправляли пшеницю на продаж в м. Одесу [7, с. 173].

Великої шкоди посівав, що знаходились у прибережних до р. Дністер мастностях, завдавали черв'яки. Величина шкоди від них лише озимим зерновим становила 3 %.

Таким чином, у землеробстві ще зберігалось поміщицьке землеволодіння, яке продовжувало контролювати селянські господарства. У поміщиків та селян не було зацікавленості підвищувати врожайність землі, через що більшість не застосовували її угноєння. Селянська реформа хоч і ліквідувала кріпацтво, але не вирішила земельне питання. Саме це очевидно примушувало землевласників повіту віддавати окремі угіддя в оренду та використовувати найману працю. Землеробство продовжувало перебувати на низькому технологічному рівні розвитку. Використання примітивних знарядь праці та обробка землі вручну, були загальними практиками. Однак висока врожайність зернових сприяла первісному накопиченню капіталу у регіоні.

Поряд із зерновими культурами висівалися і коренеплідні рослини. Вони відігравали важливу роль у господарському житті. Їх використовували як сировину для харчових продуктів, так і в різних сферах господарства. Найбільше висівали: буряк, моркву, картоплю, ріпу тощо. Білий буряк, якого

ще називали цукровим, висівався на полях тих маєтностей, які знаходились поблизу цукрових заводів. Ця культура у 60 -70 -х рр. займала біля 3 тис. десятин землі. У Могилівському повіті у досліджуваний період працювало три цукрові заводи. Вони знаходились: у с. Вищеольчедаїв (Вищеольчедаївський цукровий завод), що працював із 1860 р.; в с. Шостаківка (Соснівський цукровий завод), що належав поміщиці Браницькій Ю.А. і був побудований у 1857 р.; та в м. Ялтушків (Ялтушківський цукровий завод), який почав працювати у 1849 р. Всі вони побудовані у передреформений період [14, с. 973-974, 977]. Червоний буряк, поряд із іншими коренеплідними рослинами, висівали на городах для власного споживання. Города були майже біля кожної хати, як у селян так і в поміщиків. Різниця між ними була лише у розмірі. Селяни на своїх городах поряд із овочами садили ще квіти, щоб прикрасити свої будинки. Города переходили у садки. Невеликий садочок був атрибутом майже кожного подвір'я. Сади займали площу 4.586 дес. [12, с. 185]. Великого городництва й садівництва, що велося з промисловою метою, не було. В садах садили ті дерева, які мали задовольняти харчові потреби власників. Найбільше у садках було яблунь, грушок, слив, вишень, черешень, волоських горіхів. В сс. Ханьковичах та Серебрії займались розведенням у невеличкій кількості тутових дерев [3, с. 282]. Акліматизованих рослин не було. Прибутковість садів залежала від їх величини та врожаю. Середня їх дохідність у пореформений період становила від 25 до 500 руб. сріблом [7, с. 173]. В оренду сади майже не здавались. Надлишки фруктів продавались на місці або на місцевих базарах. З метою недопущення псування фруктів, їх висушували або засолювали. Також з них виробляли різні варення та наливки.

Виноградарство у краї було слабо розвиненим. І хоча в окремих місцях і були виноградники, але виноград із них йшов на домашні потреби. Саме це і було причиною, що у повіті не було виноробства.

Зате користувалося популярністю вирощення тютюну. Великих плантацій було дві, у с. Яришів на площі 7 дес., та в с. Попівцях, на площі до 50 дес. На першій висівали турецький тютюн, а на другій – бессарабський. Висаджували його спочатку у парниках, і лише у квітні пересаджували у відкритий ґрунт. Зазвичай його збирали влітку або на початку осені, коли листя досягало оптимальної зрілості, та набуло жовтуватого кольору. Скупники викупували врожай на місцях, та перепродували на фабрики у Подільській губернії, і дуже рідко в м. Одесу [7, с. 173].

Таким чином, сади і невеликі городи були поширеним явищем у будинках як селян, так і шляхти. Надлишок фруктів продавався на місцевих базарах, а не в промислових центрах Російської імперії. Городництво та садівництво не перетворилися на промислове виробництво, а служило лише для задоволення власних потреб населення. Відсутність фінансового інтересу не стимулювала розвиток виноградарства, що призвело до відсутності виноробства. Лише попит на тютюн змусив місцеве населення вирощувати його.

Невід’ємною складовою сільськогосподарського виробництва у краї було тваринництво. Воно продовжувало відігравати важливу роль як в економічному, так і в суспільному розвитку. У дореформений період ряд поміщиків намагались впливати на розвиток тваринництва, шляхом розведення певних видів тварин та проведення селекційної роботи, щоб поліпшити їхню якість і продуктивність. В пореформений період у цій галузі спостерігається занепад. Було відсутнє гуртове тваринництво та розплідники різноманітної худоби. Однак збереглись 6 конезаводів, продуктивність яких, як на наш погляд, була низькою. Вони знаходились у м. Яришів (маєтність Проспера Ціммермана); с. Серебрія (фільварок Франца Крассовського); с. Юрківцях (економія Януарія Сулятицького); с. Хоньківцях (господа Петра Березовського); с. Сказинцях (господарство

Генріха Давидовського); с. Карпівкі (оренда Йосипа Балинського). Розводили коней переважно простої породи, але і були представники і арабських порід. Найбільше поголів'я було у с. Сказинцях (25 гол.) та Юрківцях (22 гол.). На всіх інших заводах – фермах поголів'я було меншим за 20 одиниць. Всього на конезаводах нараховувалось 99 голів, де приплід був лише 16 один. [7, с. 175]. Всі інші тварини що вирощувались, використовувалось лише для обслуговування домашнього господарства. Купували тварин на місцевих ярмарках.

Волів та коней активно використовували для роботи на полях та перевезення вантажів тощо. Велику рогату худобу та дрібних тварин (овець, кіз) відгодовували за для отримання молока, м'яса, вовни, шкіри. У великих господарствах нараховувалось до 100, у середніх до 60, у дрібних до 10 одиниць робочої худоби [7, с.174]. Станом на 1863 р. у повіті нараховувалось: 12.490 коней, 22.137 великої рогатої худоби, 31.452 простих овець, 20.588 тонкорунних овець, 21.325 свиней, 804 кіз, 79 віслюків тощо. Всього нараховувалось 108.878 голів худоби [12, с. 185]. У 1870 р. величина поголів'я дещо змінилась. Так величина коней становила 14.800 шт. (+2.310 од.); 23.600 шт. великої рогатої худоби (+1.463 од.); 43.000 простих овець (+11.548 од.); 9.300 шт. тонкорунних овець (- 11.288 од.); 19.000 свиней (-2.325 шт.); 900 кіз (+96 од.). Всього нараховувалось 110.600 шт. худоби (+1.722 од.) [9, с. 77-78]. Приріст худоби не значний. Як на нашу думку, на цей процес могло вплинути чимало факторів: від політичних (польське повстання 1863-1864 рр.), правових (юридична неврегульованість земельного питання), економічних (відсутність значного попиту на тваринницьку продукція та відсутність єдиного ринку) природні (неблагополучний епідеміологічний стан) тощо. Незначною була і кормова база. Худоба випасалась на обочинах (незручних землях), толоках (парових полях) та на стерні (після зняття хлібу в полі). Штучний травопосів здійснювався лише у Шаргородському маєтку князя Сангушко. Переважно

використовували конюшину та люцерну. Висівали один раз у сім років [7, с. 174]. Всі інші робили покоси у лісах, оскільки луків майже не було.

Робочу худобу взимку кормили ярою соломою та сіном. Коням давали ще й овес. Дрібна худоба їла сіно. У населених пунктах, де знаходились заводи, волів кормили бардом (бічним продуктом при виробництві пива та спирту, що складався з залишків зерна, шквібаня, дріжджів та інших речовин). На цукрових заводах відгодовували жомом (вижимками цукрового буряка) [7, с. 174].

Поряд із тваринництвом у повіті розвивалось і птахівництво. У дореформений період ця галузь відіграла велике значення, оскільки забезпечувала панські маєтності м'ясом, яйцями, пухом. Та й інші верстви населення мали не дороге харчування. Курники були майже у кожному подвір'ї, де утримували курей, гусей, качок тощо. Птахівництво було додатковим джерелом харчування та прибутку, як для селян і міщан, так і поміщиків. У пореформений період пани втратили свою владу над кріпаками та їх власністю. Це в свою чергу відобразилось на величині продуктів, що поступали до їхньої комори. І найпростішим способом для поміщиків, як на нашу думку, покрити недоїмку у харчах, був розвиток птахівництва. Однак, нічого подібного не спостерігалось. Птахів вирощували різні категорії населення для власного споживання, і лише частково на продаж. Ця галузь також була в занепаді, і не набула промислового вираження [7, с. 174].

Окремі поміщики, щоб задовільнити свої потреби в птиці й дичині, а також продемонструвати свою хоробрість та майстерність, організовували полювання. У Могилівському повіті це було явище рідкісним. В більшості мисливством займались для знищення хижих звірів. Використовували для цього лише вогнепальну зброю. Мисливства як промислу у краї не існувало [7, с. 174].

Важливою галуззю сільського господарства залишалось бджільництво, оскільки вважалось, що воно підвищує врожайність сільськогосподарських культур завдяки запиленню. Ним займались як окремі поміщики, священики, так і селяни. Об'єми виробництва меду та воску були не великими, оскільки не було попиту з боку держави на цей продукт. Все що вироблялось йшло для задоволення власних потреб, і лише невеличкі надлишки продавались на місцевих базарах [7, с. 174].

Таким чином, у пореформений період тваринництво та птахівництво у повіті знаходились у стані занепаду. Відсутність значного попиту на продукцію птахівництва і тваринництва, невирішеність земельного питання, нерозвиненість ринкових відносин в аграрному секторі економіки, не спонукали до збільшення поголів'я.

Поряд із сільськогосподарським виробництвом, окремі категорії населення також займались різними видами промислів. Промисли на той час відігравали важливу роль у розвитку економіки краю та суспільства. Всі вони базувались на ручній праці, із широким залученням до виробництва членів сім'ї. Промисли мали низький рівень технологічної оснащеності. Дрібне виробництво краю було представлене наступними ремеслами: бондарством, теслярством, слюсарством, ковальством, ткацтвом, кравецтвом, кушнірством тощо. Метою даного виробництва було задоволення власних потреб та потреб громади у певному виробі. Певні види робіт поділялися на чоловічі та жіночі. Так, прядіння вовни, коноплі, льону, виробництво тканини було суто жіночою справою. Ковальство, бондарство, слюсарна справа завжди були чоловічими. Пряли переважно із власної сировини, і не для продажу, а за для власної потреби. Вироблене сукно та полотно використовувались для пошиття білизни та свит.

У деяких населених пунктах, де населення не займалось господарством, здійснювали пошиття взуття, кожухів, платя, сарафанів, шапок, картузів тощо. Необхідний матеріал купляли на ярмарках в

Могилівському або сусідніх повітах. Роботи проводили у власних будинках звичайними знаряддями праці. Виготовлений товар продавали на базарах. Шорництво, бондарство, ковальство виконували роботу лише під замовлення. Необхідний метал купляли на складах в м. Одесі та Києві.

Велика кількість ремісників проживала в м. Могилеві – Подільському. Так, в 1664 р. ремеслом займалось 994 осіб (453 майстрів). Найбільш поширеними промислами були: чинбарство – 74 особи, ковальство – 34 особи, бондарство – 75 осіб, чоботарство – 316 осіб, візники – 20 осіб. Їхні вироби купляли не лише місцеві жителі, а навіть бессарабські промисловці [3, с. 281]. Євреї та вірмени займались переважно торгівлею.

Згідно відомостей міської комісії в 1862 р. у місті було 15 фабрик і заводів, що виробляли товару на 18.000 руб. Зокрема: 1 тютюнова фабрика, фабрика з виробництва шовку, 3 шкіряних заводи, 5 сап'яних, 4 сальносвічкових, 1 салотопленний. Всі вони знаходились у власності євреїв або вірмен [3, с. 281]. На перший погляд складається враження, що це місто було одним із провідних промислових центрів як Подільської губернії, так і Правобережної України вцілому. Але коли ми почали перевіряти дані відомості в реєстрі фабрик і заводів Російської імперії XIX ст., то їх там не знайшли. Однак знайшли 6 заводів по виробництву шовку, на яких у сукупності працювала 81 особа. Це приблизно по 14 робітників на 1 завод. Лише на 3 заводах було по 15 працівників, а на інших ця величина була значно меншою. Як на нашу думку, дані виробництва були більш схожими на майстерні, ніж на великі машинні виробництва, що спеціалізувались на масовому виробництві товарів або на наданні послуг. До того ж, їх продуктивність складала 15 – 35 фунтів шовку в рік (6,8 – 15,87 кг.) [7, с. 176]. Подібна ситуація із іншими майстернями, які місцева влада називала заводами і фабриками, а загальнодержавний реєстр Російської імперії їх такими не вважав. Єдині заводи повіту, що зафіксовані у реєстрі

промисловості Російської імперії були цукрові, інформацію про які було подано вище.

Місцеві купці вели активну торгівлю з Одесою, куди вивозили хліб, кукурудзу, спирт, ліс, який сплавляли з Галичини. Мануфактурні і ремісничі товари привозились у великих кількостях також із Галичини. На пристанях Дністра, на проміжку 1859 – 1862 рр. щорічно в середньому вантажилось 838.207 пудів вантажу на 284.222 руб. Зокрема, було завантажено 396.720 пуд. пшениці (6.347,52 тон) на 145.240 руб.; овесу, ячменю, жита та житньої муки 138.520 пуд. (2.216,32т.) на 26.230 руб.; кукурудзи – 295.410 пудів (4.726,56 т.) на 81.030 руб.; водки та спирту на 29.980 руб., насіння льону 1.350 пуд. на 535 руб., лісу та виробів на 1.462 руб. [3, с. 281]. У 1864 р. місцева влада видала 896 торгівельних свідоцтв.

Єдиною галуззю, яка постійно розвивалась, незалежно від місцевості, була будівельна. Із збільшенням населення виникала потреба у будівництві нового житла, господарських приміщень тощо. До того ж, завжди була потреба у якомусь ремонті й добудові. Будинки у селах будувались одноповерхові, без фундаменту та підвалу. Вони були дерев’яними. Цегляні не будувались. Дахи були покриті соломною звичайним способом. Окремі поміщицькі будівлі будувалися із каменю, який добувався у даній місцині. Вони покривались гонтою, залізом або черепицею.

Селянські хати стояли окремо від господарських будівель. Всередині таке житло було поділене на дві половини, де в кожній було по одній кімнаті. Вікна у будинку були невеликими: висотою в $\frac{3}{4}$, і шириною в $\frac{1}{2}$ аршина. Вони були без прикрас, і в більшості випадків виходили на двір. Будівлі у селах розташовувались у різних напрямках, і окремими дворами. Церкви та будівлі священників завжди знаходились в центрі села біля площ. В межах поселень знаходились і поміщицькі маєтності. Всього у Могилівському повіті будівлі займали площу у 9.000 десятин.

Найбільше будівель знаходилось у містах і містечках. Найбільшим населеним пунктом повіту був Могилів-Подільський. Він знаходився на лівому березі річки Дністер, біля підніжжя високої гори. Через нього протікала гірська річка Дерла, яка поділяла його на дві нерівні частини і утворювала своєю течією глибоку улоговину. До Могилева прилягало с. Немія, одна половина якого належала місту, а інша складала приватну власність.

У 1863 р. у ньому нараховувалось 1.380 будинків, із яких 45 були кам'яними [8, с. 119]. Крім цього, тут було: 9 магазинів, 324 крамниці, 1 готель, 42 харчевні, кондитерська, 28 заїжджих дворів, 2 кам'яні лавки, м'ясний ряд, міська та єврейська лікарні. Також у ньому діяло 4 православні церкви, 1 вірмено – католицький костел, 1 синагога, 15 молитовних будинків. Місто володіло площею 1.619 дес. [3, с. 281]. Для порівняння, у 1776 р., у ньому знаходилось 1.167 будинків. У 1840 р. їх величина зменшилась, і становила 1.096 одиниць, із яких 17 кам'яних. На той час тут проживало - 9.253 осіб (4.567 чол. і 4.686 жін.) [10, с. 36-37]. В 1856 р. населення дещо зменшилось, і коливалось в межах 8.930 осіб (4.159 чол. і 4.771 жін.) [11, с. 100]. За свідченням губернського статистичного комітету, станом на 1861 р. у Могилеві проживало 10.696 осіб (4.919 чол. і 5.777 жін.). За становою приналежністю, вони поділялись на: спадкових дворян - 62 особи, особистих дворян - 87 чол і 77 жін, духовенства різних концесій – 36 чол. і 44 жін., купців – 828 чол. і 762 жін., міщан - 5.382 осіб (2.087 чол. і 3.295 жін.), цехових – 2.115 осіб (1.116 чол. і 999 жін.), громадян із бувшої польської шляхти – 610 осіб (292 чол. і 318 жін.), євреїв землевласників – 11 осіб (4 чол. і 7 жін.), однодворці – 137 осіб (65 чол. і 72 жін.), військових чиновників – 239 осіб [5, с. 24-25]. В 1863 р. кількість мешканців дещо зменшилась, і становила 9.464 осіб (-1.232 ос.), де 4.522 чол. та 4.942 жін. [8, с. 119]. На нашу думку, помилка була здійснена статистичним управлінням, яке вело відповідний облік. У жодному документі ми не

знаходили посилань на якісь епідемічні хвороби, які могли б бути у даній місцевості. В 1870 р. демографічний стан міста значно покращився, оскільки величина мешканців тут зросла до 18.029 осіб (9.160 чол. і 8.869 жін.) [9, с. 97].

Найбільшими населеними пунктами повіту також були: м. Шаргород (4.884 осіб), Бар (4.248 осіб), Лучинець (2.539 осіб), Ялтушків (2.326 осіб), Озаринці (2.062 осіб), Яришів (2.016 осіб). Всього у містах проживало 17.383 особи (8.345 чол. і 9.038 жін.), що згідно наших підрахунків становило біля 10 %.

У 1846 р. величина населення повіту становила 131.798 осіб (66.363 чол. і 65.435 жін.) [1, с. 28]. Після селянської реформи у 1866 р. величина заселеності Могилівщини збільшилась, і становила 173.143 осіб (82.715 чол. і 90.428 жін.). Приріст за 20 років склав 41.345 осіб (16.352 чол. і 24.993 жін.) [8, с. 23]. По віросповіданню населення поділялось: 9.285 православних, 90 старообрядців, 22.197 католиків, 226 вірмено – католиків, 13 протестантів, 18.864 іудеїв. По становому становищу населення поділялось на: дворян спадкових – 1.302 осіб, дворян особистих – 332 особи, священників православних (білих) – 1.432 особи, монахів 40 осіб, католицьких священників – 12 осіб, єврейських священників – 72 особи, міського населення – 30.807 осіб, купців – 2.147 особи, селян – 102.607 осіб; військові та іноземці склали 222 особи [12, с. 183]. Якщо враховувати, що у цьому році у Подільській губернії проживало 1.868.857 осіб, то величина населення Могилівського повіту, згідно наших підрахунків, складала 9,26 %. На проміжку 4 років населення краю повільно скорочувалось. У 1870 р. його величина вже становила 157.365 осіб (- 15.778 осіб) (77.981 чол. та 79.384 жін.). У містах і містечках проживало 18.129 осіб (9.160 чол. і 8.969 жін.) [9, с. 14]. За релігійними поглядами воно поділялось на: православних - 117.185 осіб (58.369 чол. і 58.816 жін.); старообрядців – 128 осіб (57 чол. і 71 жін.); римо – католиків – 14.831 осіб (7.250 чол. і 7.581 жін.); протестантів – 39

осіб (29 чол. і 10 жін.); іудеїв - 25.174 осіб (12.270 чол. і 12.904 жін.); мусульман – 8 осіб (6 чол. і 2 жін.) [9, с. 60-61].

Як бачим, більшість населення Могилівського повіту проживало у селах, і лише невелика його частка мешкала у містах та містечках. Оскільки частка міщан була не великою, то і попиту на сільськогосподарську продукцію не було. А це не стимулювало селян та поміщиків до збільшення продукції та капіталізації господарства. Більшість населення за віросповіданням було православним. Досить чисельною була частка іудеїв, величина яких перевищувала навіть римо-католиків.

Висновки та перспективи подальших досліджень у даному напрямку. У пореформений період Могилівський повіт залишався аграрним краєм, де більшість населення проживало у селах, і займалось сільськогосподарським виробництвом. Скасування кріпосного права кардинально не змінило ситуацію в краї. У землеробстві та тваринництві продовжували використовувати застарілі технології та примітивні знаряддя праці. Поміщицьке землеволодіння продовжувало відігравати визначальну роль у регіоні. Відсутність загальноросійського ринку та мала кількість міст, не створювали попиту на сільськогосподарську продукцію. Невизначеність земельного питання спонукав поміщиків призупинити розвиток ряд галузей, які вони розвивали до реформи. Однак, у цей період у повіті все ширше розвивалися орендні відносини, та все більше використовувалась наймана праця. Високі врожаї зернових сприяли первісному накопиченню капіталу. Великого фабрично – заводського виробництва у краї не було, а те що місцева влада фіксувала як заводи було більш подібним до ремісничих майстерень із ручною працею та невеликою кількістю робітників. Товарно – грошові відносини були на низькому рівні розвитку. Капіталістичне середовище було відсутнє, а тому і не було капіталістичних відносин.

Література

1. Ведомость о народонаселении России по уездам губерний и областей, составленная из всеподданнейших отчетов губернаторов, при Статистическом отделении Совета Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург, 1850.
2. Волостныя, станичныя, сельскія, гминныя правления и управления, а также полицейскіе станы всей России с обозначением места их нахождения. Киев, 1913. С. 99.
3. Географическо-статистический словарь Российской империи / составил по поручению Императорского Русского географического общества П.П. Семёнов-Тян-Шанский, при содействии В. Зверинского, Р. Маака, Л. Майкова, Н. Филиппова и И. Бока: Т. III. Санкт-Петербург, 1867. 742 с.
4. Докучаев В.В. Русский чернозем: отчет эконо. обществу / В. В. Докучаев; ред. и авт. предисл. Р. В. Вильямс. Москва, Ленинград: Сельхозгиз, 1936. 551 с.
5. Экономическое состояние городских поселений Европейской России. Т.2, Санкт Петербург, 1863.
6. Землеописание Российской империи: для всех состояний / Санктпетербургскаго педагогическаго института ординарнаго профессора Евдокима Зябловскаго. Ч. 6. Санкт -Петербург, 1810. 753 с.
7. Материалы для исследования Подольской губернии в статистическом и хозяйственном отношениях / Центр. стат. ком. Министерства внутр. дел. Каменец-Подольск: Тип. Губ. упр. 1873. 243 с.
8. Статистический временник Российской империи. серия I. Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург, 1866. 453 с.

9. Статистический временник Российской империи серия II, выпуск X, Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел, Санкт-Петербург, 1875. 287 с.
10. Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи / сост. в Стат. отделении Совета Мин-ва внутрен. дел. Санкт-Петербург: Тип. Мин-ва внутр. дел, 1840.
11. Статистические таблицы Российской империи за 1856 год составленные и изданные Статистическим отделом Центрального Статистического комитета. Санкт-Петербург, 1858.
12. Столпянский Н. П. Девять губерний Западно-Русского края в топографическом, геогностическом, статистическом, экономическом, этнографическом и историческом отношении. Санкт-Петербург: Тип. Гогенфельдена и К°, 1866. 200 с.
13. Тилло А. Атлас распределения атмосферных осадков на речных бассейнах Европейской России по месяцам и за весь год на основании двадцатилетних наблюдений 1871-1890. Санкт-Петербург, 1897.
14. Фабрики и заводы всей России: сведения о 31.523 фабриках и заводах. Киев: Книгоиздательство товарищества Л. М. Фиш, 1913. 1687 стлб.

References

1. Statement on the population of Russia by uyezd of provinces and regions, compiled from the all-subject reports of governors, under the Statistical Department of the Council of the Ministry of Internal Affairs. St. Petersburg, 1850.
2. Volostnya, stanichnya, selskya, gminnya boards and administrations, as well as police stations of all Russia with the designation of their location. Kyiv, 1913. P. 99.
3. Geographical and Statistical Dictionary of the Russian Empire / compiled on behalf of the Imperial Russian Geographical Society by P.P. Semenov-Tyan-

- Shansky, with the assistance of V. Zverinsky, R. Maakak. Zverinskiy, R. Maak, L. Maykov, N. Filippov and I. Bok: T. III. St. Petersburg, 1867. 742 p.
4. Dokuchaev V.V. Russian chernozem: report to the economic society / V. V. Dokuchaev; ed. and author. foreword by R. V. Williams. Moscow, Leningrad: Selkhozgiz, 1936. 551 p.
 5. Economic State of Urban Settlements in European Russia. Vol. 2, St. Petersburg, 1863.
 6. Zemleopisanie Rossiyskoy Empire: for all states / St. Petersburg pedagogical institute ordaining professor Evdokim Zyablovskogo. Ч. 6. St. Petersburg, 1810. 753 p.
 7. Materials for the study of Podolia province in statistical and economic relations / Center. stat. com. Ministry of Internal Affairs. Kamenets-Podolsk: Tip. Governorate administration. 1873. 243 p.
 8. Statistical Times of the Russian Empire. series I. Central Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs. St. Petersburg, 1866. 453 p.
 9. Statistical Temporary of the Russian Empire series II, issue X, Central Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs, St. Petersburg, 1875. 287 p.
 10. Statistical tables on the state of the cities of the Russian Empire / compiled by the Statistical Department of the Council of the Ministry of Internal Affairs. St. Petersburg: Tip. Ministry of Internal Affairs, 1840.
 11. Statistical tables of the Russian Empire for 1856 compiled and published by the Statistical Department of the Central Statistical Committee. St. Petersburg, 1858.
 12. Stolpyansky N. P. Nine provinces of the West Russian region in topographical, geognostic, statistical, economic, ethnographic and historical relations. St. Petersburg: Tip. Gogenfelden and K^o, 1866. 200 p.

13. Tillo A. Atlas of distribution of atmospheric precipitation in the river basins of European Russia by months and for the whole year on the basis of twenty-year observations 1871-1890. St. Petersburg, 1897.
14. Factories and plants of all Russia: information about 31,523 factories and plants. Kyiv: Book publishing house of L. M. Fish, 1913. 1687 stlb.